

Юрій ОБОРІТОВ,
*доктор юридичних наук, професор,
завідуючий кафедрою теорії держави і права,
проректор з наукової роботи
Одеської національної юридичної академії,
заслужений юрист України*

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ШЛЯХ ДО ПРАВОВОЇ ГАРМОНІЇ В УКРАЇНІ

Ключові слова: *верховенство права, правові цінності, правова культура, правовий менталітет, правове регулювання, правовий плюралізм, судовий прецедент, цінності права, правові цінності, ранжирування цінностей.*

Правове життя сучасного суспільства зазнає кардинальних трансформацій, що є наслідком потужного впливу процесів глобалізації культур і цивілізацій, а також дедалі зростаючої індивідуалізації (персоналізації) суспільства. В цих умовах складно розраховувати на стабільність законодавства й колишню сталість правового регулювання. Стрімкі життєві зміни припускають віднаходження правом нових аргументів для забезпечення його дієвості. Найважливішим фактором при цьому стає система правових цінностей та такий її носій, як професійна правова культура. Крізь призму змін у змісті професійної правової культури розглядаються можливості вирішення актуальних завдань сучасної юриспруденції.

Водночас процес формування професійної правової культури відбувається не тільки шляхом затвердження правових нормативів і юридичних термінів. Глибинну й найчастіше визначальну роль відіграють різноманітні правові цінності, серед яких: справедливість, свобода, формальна рівність, верховенство права та низка інших. Правові цінності формують у свідомості професіоналів образ права, що надалі використовується ними в правовому житті. Варто звернути увагу на те, що правові цінності не тільки існують як образ права у свідомості

професіоналів, але й отримують своє предметне втілення [1, 261] та за допомогою професійної юридичної діяльності закріплюються у правових нормативах, договорах, правозастосовних актах, всій системі правових відносин.

Для буденної свідомості правові цінності стають ціннісними орієнтирами лише тоді, коли відбувається актуалізація права для індивіда під впливом конкретної життєвої ситуації. У цілому ж юридична практика виступає сферою втілення ціннісних характеристик права. При цьому розмаїття існуючих у сучасному світі правових культур багато в чому пов'язане з особливостями сформованої правовим менталітетом системи правових цінностей.

Саме завдяки специфіці правових цінностей і правового менталітету українське право на правовій мапі світу займає своє особливе місце в євразійській правовій сім'ї. Дискусія, котра триває з приводу визначення правової сім'ї, до якої належить українське право, не знайде в найближчі роки свого завершення. У цьому контексті все яскравіше висвітлюється, що положення про віднесення українського права до складу романо-германської правової сім'ї за будь-якими критеріями демонструє свою неспроможність. Дійсно, «відмінність» українського права, самотність транслюється на всіх

рівнях його існування. При цьому українське право, з одного боку, активно вбирає в себе досягнення інших правових систем, їхні правові цінності, а з другого – використовує свою правову спадщину, свій історичний правовий досвід. Він існує у вигляді сформованого правового менталітету, правових традицій і правових інститутів, а також ієрархії правових цінностей для вирішення завдань сучасного правового розвитку України.

Постулюючи принцип верховенства права як фундаментальної правової цінності, Конституція України визначила шлях правового розвитку, коли вся ієрархія правових цінностей сучасної України вибудовується відповідно до верховенства права. При цьому відходять у минуле сталі уявлення про законодавче (статутне) право як єдиний критерій оцінки правової реальності [2] і всеосяжне джерело права. Визнання плюралізму джерел права, визначення їхньої системи та ієрархії – найважливіше завдання для сучасного буття українського права, що повинно вирішуватися в усіх напрямках правового регулювання.

Здається, в цій ситуації принцип верховенства права відкриває шлях до правового плюралізму, дає змогу не лише вийти до послідовного використання судового прецеденту в нашій правовій системі, але й офіційно дозволяє професіоналам посилалися для обґрунтування юридичних рішень на правову доктрину. З огляду на значення коментованих кодексів при вирішенні конкретних правових ситуацій це вже давно стало реальністю нашого правового життя.

Показовим для розвитку українського права стає все більше затвердження цінності юридичного процесу як у традиційних, так і в нетрадиційних його різновидах. Є помітними системні трансформації правової сфери на тлі формування конституційного, господарського й адміністративного процесів. При цьому принцип верховенства права, втілений до юридичного процесу, виражається у формуванні та здійсненні таких правових процедур, котрі забезпечують суб'єкту права реальну можливість виходу до правового вирішення життєвого конфлікту на основі ідей свободи, справедливості та

формальної рівності. Отже, з точки зору верховенства права не можуть бути перешкодою для правових рішень ті процедури, які заважають чи відмовляють суб'єкту права у доступі до права й правосуддя.

Такі галузі права, як цивільне, кримінальне, адміністративне та трудове стають реальною основою всієї системи українського права у своєму прагненні закріпити та встановити на рівні кодифікованих законів України принципи, нормативи й методи. В українському праві принцип верховенства права при його реалізації виражається у підвищенні ролі згаданих вище галузей права в механізмі дії права. Принцип верховенства права пов'язаний із залученням нормативів і цінностей фундаментальних галузей права до вирішення завдань, що постають перед усіма галузями – від профілюючих до комплексних.

На цьому тлі правова політика сучасної України є суперечливою й стратегічно слабо вираженою. Водночас вона неминуче мусить здійснювати координацію правового життя, яке формується та зорієнтоване на верховенство права.

Як фундаментальна правова цінність верховенство права покликане забезпечувати гармонізацію правових цінностей. Не випадковим можна вважати використання верховенства права у правових культурах, що є кардинально відмінними одна від одної як за основними цінностями, котрі забезпечуються правом (цінностями права), так і за їхнім відображенням у правових цінностях, що формуються.

Так, якщо для західних цінностей визначальними цінностями правової культури є особистість, честь, порядок, нормативність, суспільне благо, то вітчизняна правова культура ґрунтується на колективності, гідності, справедливості, служінні. Отже, використання принципу верховенства права не може змінити своєрідність ієрархії правових цінностей у нашій правовій культурі. Наприклад, спроба на конституційному рівні визнати вищою цінністю українського права особистість (ст. 3 Конституції України) не знаходить свого подальшого підтвердження на рівні галузевого регулювання, зокрема

Кримінального кодексу України. Суспільна безпека в правовому менталітеті народу України залишається визначальною в порівнянні з безпекою індивіда. Незважаючи на численні спроби в законодавстві визначити правові цінності на основі суб'єктивних прав, залишається помітним у наш час пріоритет юридичного обов'язку, що продовжує бути фундаментальною правовою цінністю нашої правової культури.

Сучасна юриспруденція, наполягаючи на верховенстві права як фундаментальній правовій цінності, дозволяє відповідно до кожної правової культури вивести соціум до правової гармонії, забезпечивши не тільки ієрархізацію правових цінностей, а й вибір правових рішень на основі існуючого правового менталітету, правових традицій і правових інститутів.

На цьому шляху принципове значення також має розрізнення цінностей права (цінностей, які утверджуються й зберігаються за допомогою права) і правових цінностей (цінностей, котрі несуть в собі кризу століття й покоління саме право, правова культура).

У фундаменті права перебувають такі абсолютні цінності, як збереження життя, родини, власності, забезпечення безпеки, одержання знань, прийняття рішень тощо. При цьому інструментальна цінність права виражається, зокрема, у тому, щоб визначити межу між цінностями та антицінностями. Водночас мета права полягає в збереженні існуючих цінностей і визнанні їх як цінності права, що проявляється за такими напрямками: закріплення цінностей, інформування про цінності, створення ієрархії цінностей, перерозподіл цінностей і, нарешті, захист цінностей [3, 13–24].

Інструментальна цінність права – це його ціннісний зміст як певного регулятиву, відповідно до правил і вимог якого люди конструюють свою поведінку. Різниця в існуючих правових культурах визначає різницю в обсязі нормативності, формах її існування, процедурах і методах забезпечення. При цьому, якщо нормативна недостатність правової культури може викликати дезорганізацію відносин, зростання злочинності тощо, то нормативна надмірність, створюючи

твердість і монолітність порядку, обмежує волю й ініціативу особистості, найчастіше стає перешкодою для її персоніфікації. Отже, досягнення оптимальної нормативності правової культури підвищує ціннісний зміст регулятивів. Інструментальна цінність права є тим вищою, чим більше обсяг правового регулювання відповідає вимогам життя.

Спеціального обговорення заслугове питання про можливість за допомогою права здійснювати ранжирування цінностей, побудувати їхню ієрархію. В цьому контексті два положення вбачаються такими, що заслуговують на обговорення. Насамперед теза про неможливість соціального ранжирування різних тлумачень блага спирається на уявлення про рівнозначність і відносність кожного з них. Отже, соціальне (у тому числі правове) ранжирування має вигляд нехтування ідеалу вільної особистості. І, по-друге, всі соціальні блага (добробут, безпека, посада, освіта, покликання тощо) розділяються на сфери, що керуються різними принципами. До того ж у різних культурах зазначеним вище соціальним благам надається різне соціальне значення. Висновком з цього є положення про їхню непорівнянність, що постулює відсутність прийняттого методу ранжирування благ, продуктів культури, себто уявлення про неможливість порівняння благ та цінностей в різних культурах і між собою. Вочевидь, непорівнянність індивідуальних розумінь блага не може бути підставою для відмови від формування в певній культурі стійких орієнтирів у русі особистості до світу цінностей.

Справді, у праві крім правових цінностей інші цінності не створюються, але неминуче вибудовується їхня ієрархія, яка відповідає уявленням про ранжирування цінностей, розповсюджених у даному суспільстві. Що ж стосується тези про непорівнянність цінностей різних культур, то вона повинна спрямовувати на віднаходження критерію відбору цінностей інших правових культур, для їхнього використання в умовах власної правової культури.

У сучасній юридичній літературі робляться спроби визнання вищої цінності як за людиною, так і природою [4, 9]. За логікою цієї

пропозиції соціум і держава також можуть бути розглянуті як вищі цінності. Водночас у всіх цих випадках неминуча ієрархізація вже цих вищих цінностей. Здається, в нашій правовій культурі й з нашим правовим менталітетом ця ієрархізація виглядає в такий спосіб: держава, соціум, людина, природа.

Поряд з інструментальною цінністю право має власну цінність. Будучи досягненням культури й цивілізації, право протистоїть свавіллю, воно є символом свободи, справедливості, формальної рівності. Нарешті, суперечність між порядком і хаосом навряд чи можна успішно подолати без права. З цього погляду, право не тільки є засобом подолання хаосу й уособлення порядку, але й цінністю, що забезпечує розвиток і охорону порядку, а також його співвіднесення з безладдям.

Власна цінність права отримує своє втілення за такими напрямками, як соціум (соціальна цінність права) і особистість (особиста цінність права). При цьому в змісті власної цінності права виділяються специфічні цінності, що, на відміну від цінностей права (цінностей, котрі забезпечуються правом), називають правовими цінностями (права людини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правозаконність тощо).

Соціальна цінність права визначається його здатністю вирішувати проблеми, що виникають у суспільстві, використанням правових засобів у державній діяльності, обсягом необхідного правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю захисту соціальної цілісності. Саме існування правової держави є визнанням соціальної цінності права.

Особиста цінність права полягає насамперед у тому, що право є джерелом свободи особи, яке входить у певну соціальну спільноту. За допомогою права вдається вирішити суперечності між особистою волею й загальним благом. При цьому право вказує суб'єкту шляхи руху до різних цінностей, надаючи складним суспільним відносинам такі властивості, як доступність, оперативність, надійність, однаковість, безпеку.

Світ цінностей у праві (аксіосфера права) включає цінності, оцінки, ціннісні орієнтації, а також відповідні їм ієрархічно побу-

дови системи правових цінностей. Серед найбільш значущих правових цінностей є справедливість, природне право, конституція, закон, суд тощо. Загальне визнання одержали такі правові цінності, як правова держава, розподіл влади, права людини. Необхідно відзначити, що висування свободи в центр сучасного політичного мислення позначилося на помітному підвищенні статусу правових цінностей у системі сучасних соціальних і особистісних цінностей.

Значущість права для людини й суспільства виявляється передусім у розмежуванні сфер свободи й свавілля. У цьому контексті слід зауважити, що правомірне й неправомірне (як добро та зло для моралі) виступають для права як категорії, котрі визначають граничність правових цінностей. При цьому правомірне обмежує сферу дії основних правових цінностей, а неправомірне – виділяє сферу правових антицінностей.

З існування таких правових цінностей, як правомірне і неправомірне, випливає можливість існування правової цінності, за допомогою якої дається оцінка правомірності дій учасників суспільних відносин – законності (правозаконності). Також як категорія справедливості є основою правильного використання й застосування оцінок, котрі безпосередньо виражені у категоріях блага, добра й зла, категорія законності (правозаконності) є основою правильного використання й застосування оцінок, виражених у категоріях формальної рівності, правомірного й неправомірного.

У правовій сфері свобода не є правовою цінністю – вона є цінністю права, що крізь принцип формальної рівності матеріалізована за допомогою таких правових цінностей, як суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Саме суб'єктивні права та юридичні обов'язки становлять юридичний зміст свободи й виступають як основні правові цінності. Варто наголосити, що така правова цінність, як законність, знаходить свою конкретизацію в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках.

Здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків забезпечується такою правовою цінністю, як юридична відпо-

відальність. Як правову цінність юридична відповідальність визначає правомірну поведінку людей.

Правові цінності існують для суспільства й індивіда у вигляді «готових формул», котрі орієнтують у соціальному житті, впливаючи на вибір варіанта поведінки в сфері дії права.

Розуміння слабкої сумісності пануючих у різних правових культурах мотиваційно-установчих компонентів [5, 439] повинно бути основою при правових запозиченнях, що можуть бути здійснені як на рівні законодавчості, так і на рівні юридичної теорії та юридичної освіти.

У призмі верховенства права проявляється його власна цінність як цінність по упорядкуванню волі людини, справедливості, консенсусу, що виключає сваволя й свавілля [6, 345]. Реалізація принципу верховенства права знаходить своє відображення в існуванні системи вимог, що втілюються у правовій реальності. Такі вимоги, котрі відповідають ідеології громадянського суспільства, виражені у категорії (правової цінності) правозаконності. Звернемо увагу на різницю в існуванні двох зв'язків у правовій сфері: верховенство закону – законність, верховенство права – правозаконність.

Низька якість конституційних положень і численні прогалини конституційного регулювання в Україні, висвітлені в юридичній літературі [7], є підставою для кардинального перегляду питання про використання правових цінностей поряд з нормами Конституції, законів і підзаконних актів. До нашого часу існуюча позиція про додаткове звертання до правових цінностей за відсутності конкретних нормативів чи суперечності між ними повинна бути принципово змінена, а правові цінності мають стати визначальним орієнтиром при прийнятті правових рішень. Зокрема, принцип верховенства права в правовому регулюванні необхідно розглядати як фундаментальне положення, що в усіх юридичних ситуаціях визначає не тільки характер і обсяг використовуваної нормативності, а й зміст відплати, себто справедливості правового рішення.

Відстоюючи визначальну роль верховенства права в ієрархії правових цінностей

України, не можна не помітити, що Конституційний Суд України, на відміну від Європейського суду з прав людини, діє в межах колишньої логіки верховенства закону. Прикладом може бути визначення поняття верховенства права за допомогою встановлення формалізованих меж поширення верховенства права в українському праві. Водночас Європейський суд з прав людини принципово відходить від надання дефініції верховенства права, наполягаючи на визнанні його ситуативності. Це положення яскраво висвітлено П.М. Рабиновичем [8], що констатує верховенство закону, а не верховенство права як основи діяльності Конституційного Суду України.

Верховенство права в такому контексті повинно стати основою не тільки формування законодавчої політики, але і її реалізації. При цьому посилення на те, що якесь нормативне положення знайшло своє чітке відображення в законі й тому верховенство права не повинне братися до уваги, є не припустимим взагалі. В системі нормативів, зафіксованих Конституцією України, стверджується, що правовий порядок ґрунтується на визнанні верховенства права [9, 260]. Будь-яка формула закону повинна сприйматися, інтерпретуватися, застосовуватися відповідно до трансформацій соціальної дійсності та правової реальності, обумовленої правовим менталітетом і правовими традиціями. Все це знаходить своє вираження в зверненні до принципу верховенства права, що забезпечує відповідну кореляцію правового регулювання. Різке збільшення кількості законодавчих актів у правовій системі України, з одного боку, є свідченням нерозуміння законодавцем того, що існують критичні межі законодавчої маси, які не припустимо переходити, а з другого боку, можна вважати ознакою сформованої недовіри до професійного юридичного середовища й невизнанням за юристами права на використання своєї професійної правової культури при вирішенні питань правового регулювання.

Не тільки конституційне визначення, а й, що найважливіше, реальне забезпечення верховенства права є виходом із традиційного для нашої культури державного моно-

полізму на право, що відображається в Україні як через виконавчу, так і через законодавчу владу, та, зокрема, виражений у її надмірно нормотворчій активності.

Значення верховенства права для розвитку правової системи України може бути розглянуто за двома напрямками. По-перше, це подолання деструктивних положень самої правової реальності: невідповідності правового нормування системи соціальних відносин; існування різних правових колізій; розповсюджених правових міфів і ілюзій та ін. По-друге, це подолання деструктивних положень, пов'язаних із правовою реальністю: державного монополізму на право, котрий затвердився; сформованого в соціальному середовищі правового нігілізму; сформованої сфери неправової практики тощо.

Інший аспект проблеми верховенства права пов'язаний з питанням про визнання визначальної ролі прав людини відповідно до інших правових цінностей. Звертає на себе увагу факт, що це визнання пріоритетності домінування прав людини пов'язується винятково з діяльністю держави та поширюється на всі державні структури [10].

Водночас за допомогою верховенства права вирішується проблема співвідношення індивідуальних і колективних прав поза зв'язком з державою. Причому європоцентристське бачення цього співвідношення, що ґрунтується на пріоритеті індивідуальних

прав, не повинно приховувати інший, протилежний варіант такого співвідношення, який саме відповідає ідеї верховенства права стосовно прав людини. У цьому сенсі верховенство права в Україні пов'язане із забезпеченням пріоритету юридичного обов'язку та створенням правових умов для досягнення єдності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у правовій системі України.

Верховенство права в нашій ментальності й правовій культурі передусім виступає як почуття правди та її відображення в нормативно встановлених положеннях, коли, керуючись почуттям правди, ми не лише дотримуємося суб'єктивних прав і обов'язків, а й не приймаємо фальші навіть якщо вона узаконювана. Можна стверджувати, що стосовно правової культури України правда одержує одне зі своїх втілень в ідеї верховенства права та є не тільки засобом піднесення людини в існуючій системі соціальних відносин, а й дає змогу особистості вчасно реагувати на зміни в авторитеті влади, її інституціональної спроможності, ідеологічної прийнятності. Відповідно до вітчизняної традиції правове регулювання, засноване на неправді, не може називатися правом, тому запозичений за допомогою правової акультурації з європейської правової культури принцип верховенства права неминуче змістовно наповнюється почуттям правди.

Список використаних джерел:

1. Философия права: учеб. / под ред. О.Г. Данильяна. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с.
2. Козюбра М. Принцип верховенства права у конституційному правосудді // Закон і бізнес. – 2000. – № 17. – 22–30 квітня. – С.10.
3. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / Рабинович П.М. – [2-е изд., стереотип.]. – Одесса: Юридическая литература, 2006. – 168 с.
4. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І.В. Патерило. – К., 2006. – 20 с.
5. Малахов В.П. Философия права: учеб. пособ. / Малахов В.П. – Екатеринбург–Москва: Деловая книга, Академический проект, 2002. – 448 с.
6. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / Алексеев С.С. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
7. Шемшученко Ю. До проблеми формування законодавчої політики в Україні / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2005. – № 11. – С. 4.
8. Рабинович П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України / П. Рабинович // Юридичний вісник України. – 2006. – № 4. – С. 8–9.

9. Орзіх М.Ф. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права: моногр. / М.Ф. Орзіх, А.Р. Крусян. – К.: Алерта, 2006. – 290 с.

10. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2005. – № 48. – С. 12.

Юрій ОБОРТОВ

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ШЛЯХ ДО ПРАВОВОЇ ГАРМОНІЇ В УКРАЇНІ

Резюме

Як фундаментальна правова цінність верховенство права дозволяє відповідно до кожної правової культури вивести соціум до правової гармонії, забезпечивши не тільки ієрархізацію правових цінностей, але й вибір правових рішень на основі існуючого правового менталітету, правових традицій і правових інститутів. Значення верховенства права для розвитку правової системи України може бути розглянуто за двома напрямками. По-перше, це подолання деструктивних положень самої правової реальності: невідповідності правового нормування системи соціальних відносин; існування різних правових колізій; розповсюджених правових міфів і ілюзій тощо. По-друге, це подолання деструктивних положень, пов'язаних із правовою реальністю: державного монополізму на право, котрий затвердився; сформованого в соціальному середовищі правового нігілізму; сформованої сфери неправової практики та ін.

Юрій ОБОРТОВ

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА КАК ПУТЬ К ПРАВОВОЙ ГАРМОНИИ В УКРАИНЕ

Резюме

Как фундаментальная правовая ценность верховенство права позволяет соответственно каждой правовой культуре вывести социум к правовой гармонии, обеспечив не только иерархизацию правовых ценностей, но и выбор правовых решений на основе существующего правового менталитета, правовых традиций и правовых институтов. Значение верховенства права для развития правовой системы Украины может быть рассмотрено по двум направлениям. Во-первых, это преодоление деструктивных положений самой правовой реальности: несоответствия правового нормирования системы социальных отношений; существование различных правовых коллизий; распространенных правовых мифов и иллюзий и т.д. Во-вторых, это преодоление деструктивных положений, связанных с правовой реальностью: государственного монополизма на право, который утвердился; сформированного в социальной среде правового нигилизма; сформированной сферы неправовой практики и др.

Yuri OBOROTOV

RULE OF LAW AS THE WAY TO LEGAL HARMONY IN UKRAINE

Summary

The Rule of Law as fundamental legal value allows each legal culture to raise the society to legal harmony, securing not only to legal values construction in terms of hierarchy, but also legal decisions choice on the grounds of existing legal mentality, legal traditions and legal institutions. The Rule of Law importance for Ukrainian legal system development can be examined in two directions. First, it is overcoming destructive conditions of legal reality itself: legal regulation of social relations system disparity; different legal collisions existence; legal myths and illusions disseminating etc. Second, it is overcoming destructive conditions, connected with legal reality: state monopoly on law, which has become consolidated itself; legal nihilism, formed in the social environment; sphere of illegal practice formation etc.